

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

18. Yüzyılda Bursa'da Borç Alanlar ve Verenler

Prof. Dr. Suraiya Faroqhi

İnceleyeceğimiz dönemde, banka kredi kooperatifi gibi, bizim bugün alıştığımız kredi kaynakları bulunmamaktadır. Onun için bu dönemde insanlar işlerini genellikle aile çerçevesinde hallederler. Burada benim kullandığım malzeme şeri sicillerinden gelmektedir. Borç konusunda en zengin olan malzeme ise tereke listeleridir; çünkü şeriata göre, bir insan öldüğünde vârisleri her şeyden önce borçlarını kapatmakla yükümlüdürler. Ancak bu borçlar kapatıldıktan sonra miras paylaşılabilir. Öte yandan, alacaklar da mirasın bir parçası olduğu için düzenli olarak kaydedilir. Bu nedenle, şeri sicillerinde bir diğer kaynak çeşidi daha çıkmaktadır ki, o da vakıf hesaplarıdır. Konumuzla ilgili olarak bu iki kaynağı kullandık, fakat daha çarpıcı olabileceği için, tereke listelerine bir şekilde öncelik verdik.

Şevket Pamuk'un kitabını okumuş olanlar bilirler; 18. yüzyıl ekonomisi nakit paranın az olduğu bir ekonomidir. Nakit az olduğu için, demek ki talep yüksektir –öyle olmalıdır– ve bu nedenle, bu listelere baktığımız zaman alacaklı veya borçlulara, bazen de iki durumda da olan kişilere sıkça rastlamaktayız. Faiz konusu ise her zaman açık değildir. Vakıflarda bu konu açıktır. Murat Çizakça, Bursa vakıfları üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmada, vakıfların gerçekten faiz aldıklarını ispatlayabilmiştir. Bu konuda bir tartışma söz konusudur: Acaba vakıflar bir şekilde pay mı alıyorlardı? Kârdan pay alıyorlarsa o zaman bu faiz değildir... Murat Çizakça hesaplamıştır; bakıyorsunuz ki bir vakıf bir miktar para verir, sonra bu paranın % 10 veya %15'ini alır. Hepimizce malumdur ki, kârın bu kadar düzenli olması mümkün değildir. Eğer bu kadar düzenli sayılar çıkarsa, demek ki önceden bir anlaşma söz konusudur; ama o zamanın ekonomik şartlarına göre %10 veya % 15 iyi bir orana, müsait bir faize işaret eder. Daha önce de söylediğimiz gibi, müthiş bir nakit darlığı olduğu için talep arzdan çok daha fazladır. Bu nedenle hatta yatırım konusunda becerikli bazı kimseler ve parasal imkânlarla sahip olan kişiler şöyle bir manevra yapmaktadırlar: Bursa'da bir vakıftan düşük faizle borç para alırlar ve bunu Galata'daki bankerlere borç olarak verirler; ikisinin arasındaki faiz farkı bu transaksyonun kazancı olur. Fakat benim üzerinde çalıştığım kişiler bunu yapamıyorlar ve aslında yapamamaları da gayet makul; çünkü Murat Çizakça'nın gözlemlediği gibi bu tür transaksyonlar ancak çok zengin ve statüsü oldukça yüksek kişilere özgüdür. Ötekiler bu kadarını yapamamaktadır ve hatta tam tersi vakidir.

Bursa İstanbul'a çok yakındır: Sürekli olarak gelip gidenler vardır; gemiler düzenli olarak işler. Bursa bazı açılardan İstanbul'un endüstriyel dış mahallesi sayılabilir, ama buna rağmen benim karşılaştığım borç para veren tipler, hiçbir zaman Bursa çevresinin dışına çıkmazlar. Bunun tam açıklamasını henüz bulabilmiş değilim; bu durum, İstanbul piyasasının çok rizikolu olmasıyla mı ilgilidir; dolayısıyla bu kişiler Bursa'yı çok iyi bildiklerinden, bilmediğimiz bir çevreye girmemek varsayımıyla mı hareket etmektedirler, emin değilim.

Anlaşılan, bu kişiler tercih olarak Bursa'da oturup, Bursa köylerinde oturan insanlara veya bursa esnafına borç para vermektedirler. Coğrafi dağılım anlamında genel olarak Bursa çevresinden söz edebiliriz; hatta bazıları daha da uzmanlaşmışlardır; alacaklıları belirli köylerde toplanmıştır. Tereke listeleri her zaman bu insanların nerede oturduğunu yazarlar ve "Bursa'da filan mahallede sakin olan filan oğlu filan" şeklinde açıklarlar. Sonuç olarak, Bursa'da oturup bursa dışına uzanan kişilere rastlamaktayız.

Bazı insanlar sanırım bu borç alma-borç verme işinde uzmanlaşmış olmalıydılar; çünkü o kadar çok borçluları ve alacaklıları vardır ki birinin bu ilişkileri takip etmesi gerekir. Bazı insanların *full time* olarak bu işlerle uğraştıklarını tahmin ediyorum; ama bunu hiçbir zaman yazmazlar.

Bir tereke listesi örneğinde, sözüm ona bir esnaf söz konusudur; güya bezzazdır; ama dükkânı neredeyse boştur, azıcık pamuk azıcık da ipeğe rastlanır. Halbuki kasasında bol miktarda nakit para vardır; bununla birlikte, her tarafta alacaklıları mevcuttur. Tefecilik hoş bir şey olmadığından, herhalde kimse tefeci olarak tanınmak istemediğinden, sembolik de olsa bir şekilde bir esnaf işiyle uğraşıldığını düşünüyorum. Sorulduğu vakit "Ben bezzazım ... Ben sabuncuyum ..." diyebilir ve iş orada kapanır; hatta bazıları merkezi hükümet için de çalışmaktadırlar.

Paranın kaynağını maalesef bilemiyoruz, fakat bu kadar büyük ölçüde alacaklıları olan insanlar genellikle az borç bırakarak ölmüşlerdir. Biraz akrabadan mal almış olurlar; bunun hesabı da açıktır. Bu insanların vakıflardan düşük faizle borç alıp başkasına yüksek faizle vermek gibi bir durumu yoktur; İstanbul'la bağlantı kurup oradan para almak gibi bir durumları da. Mültezim de değildir; zaten mültezim olsaydılar ve ödenmemiş borçları olsaydı devlet terekelerine el koyardı. Oysa bunlar gayet normal, vârisler arasında dağıtılmış olan terekelerdir. Yani bu insanların "ne yapmadıklarını" söyleyebiliriz, ama ne esas paranın nereden geldiği benim için hâlâ bir bilmece.

Bireysel olarak borç veren bu kişiler, borç para almak zorunda kalan Bursalılar için tek para kaynağı değillerdir. Kurumsal bir ilişki ihtimali de vardır, ki bu, daha önce de sözünü ettiğimiz para vakıflarıdır. 15. yüzyılın son yıllarında İstanbul'da başlamıştır ve herhalde orada vakıf edilecek arazi yavaş yavaş daraldığı, öte yandan ticari faaliyetten para kazanıp da bunu hayır işine yatırmak isteyen insanlar

çoğaldığı için böyle bir yol bulmuş olacaklar. 17. yüzyılda ve hatta 16 yüzyılın ikinci yarısında Saraybosna'da bu tür para vakıflarının mevcut olduğunu görüyoruz; Ankara'da da bol miktarda vardır. İlk başta para, imamına ek bir maaş sağlamak için veya hasırını yenilemek için bir mescide verilir; örneğin kandillere yağ ve benzeri günlük ihtiyaçlar için birisi birkaç bin akçe vakfeder, imam güvenilir kişilere bunu borç olarak dağıtacak ve gelen gelirleri cami için harcayacaktır.

18. yüzyılda ise bir diğer uygulama meydana gelir ve bunu özellikle Bursa'da çok açık bir şekilde takip edebiliriz: Esnaf vakıfları. Bu vakıflar İstanbul'da da vardır, fakat Bursa'daki para vakıfları çok iyi denetlendiği için elimizde oldukça fazla belge mevcuttur ve bu nedenle esnaf vakıfları detaylı olarak izlenebilir. Esnafın loncaları kendileri için bir vakıf açarlar; paraları denetlendiği vakit mütevellisine, ne kadar para borç olarak verdikleri, kasada ne kadar kaldığı, faiz olarak ne aldıkları ve faiz olarak gelen paraları ne için harcadıkları sorulur. Bunu çok düzenli olarak yaparlar; Murat Çizakça da makalesinde temel olarak bu defterleri kullanmıştır.

Esnaf vakıfları şu açıdan da enteresandır: Loncanın üyelerinin, yalnızca o lonca vakfından borç alabileceklerine dair bir kural da yoktur. Herhalde ekmekçiler loncası önce ekmekçilere para verir, ama güvenilir bir kişi yoksa, o zaman herhangi bir başka loncadan gelip karşılık gösterebilen birileri borç alabilir ve bunun ömrü oldukça uzundur. Bu ilişkiye 18. yüzyıl boyunca rastlanır. 18 yüzyıl, paranın değeri devamlı olarak düştüğü bir dönemdir; kuruşun içindeki gümüş miktarı sürekli olarak azaltıldığı için paranın değeri sürekli olarak düşmektedir. Bu, prensip olarak böyle bir vakfın yaşamasına engeldir; çünkü biliyorsunuz meşhur yasaya göre, kötü para piyasaya çıktı mı iyi paralar, sağlam ayarlı paralar piyasadan kaçarmış. Sağlam kuruş olarak verilen bir borç düşük ayarlı kuruş olarak geri gelirse, o zaman zarar etmiş olunur. Oysa hiç değilse esnaf vakıflarında durum öyle değildir; biz belki bu dönemin para hareketlerini yeni keşfetmiş olabiliriz, fakat o dönemde yaşamış olan insanlar bunu günlük tecrübe olarak zaten biliyorlardı. Onun için, bir çaresini de bulmuşlardır. Çare şu: Mütevellî olan kişi taze para aramaya çıkar; aramaya çıktığını bilmiyoruz, ama bulduğunu görüyoruz. İşini bilen mütevellînin bu ilişkileri idare edebilmesinden ötürü, 18. yüzyıl boyunca bu vakıflar çalışmaya devam etmektedirler.

Bu işler sadece Bursa içinde dönmekte, Bursa köylerine ve hatta civar kasabalarına da uzanmaktadır. Örneğin, o zaman Bursa'nın esas limanının bulunduğu Mudanya'dan, bugünkü adı Karacabey olan Mihaliç'ten söz edebiliriz. Demek ki sadece köylüler değil, civar kasabalarda oturanlar dahi Bursa'da bulunan para kaynaklarında para almaktadırlar.

Burada bir çeşit hiyerarşi söz konusudur; daha önce, Bursa'nın bir yerde İstanbul'a hizmet ettiğinden söz ettik. Aynı şekilde şehir hizmet eden birkaç yerleşme daha vardır; –bunlar arasında en önemlisi hiç şüphesiz ki Bursa'dır– Tekirdağ gibi bir yer, İstanbul'un ön limanı olarak işlemektedir. Bursa'nın ilişkisi daha çok endüstriyel bir ilişkidir. 18. yüzyılın son çeyreğinde Bursa halen kumaş üreten bir yerdir, belki eskisi kadar kıymetli olamayabilir, ama tezgâhlar boş durmamaktadır. Demek ki kentler hiyerarşisinde, Bursa İstanbul'un altındadır, buna hiç şüphe yoktur, ama Bursa'nın altında olan birtakım yerler de vardır. Mudanya bunun en güzel örneğidir ve o zaman hiç de kötü durumda olmayan bir kasabadır. 80'li yıllarda ODTÜ'den bir grup yani mimarlık tarihçisi Mudanya'da bir araştırma yapmış ve 17. yüzyıldan kalma, üzerinde kitabesi olan bir ev bulmuşlardır; oldukça iyi durumda bir evdir ve kitabenin üzerinde tarihi yazılıdır. Bu, ücra ve fakir kasabalarda yapılan bir şey değildir. Bu nedenle Bursa'ya hizmet eden kasabalar ve büyük köyler de mevcuttur. Bana sorarsanız, bu borç ilişkileri bize kentsel hiyerarşi hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

Bu olayın başka bir yönünden daha söz edebiliriz: Borç para veren bu Bursalı zenginler, köylerde popüler değildir; çünkü İstanbul'a yağdırılan şikâyetlere rastlamamız mümkündür. Bu konuda oldukça ilginç bilgiler sunan bir kaynak türü olan İstanbul ahkâm defterleri basılmıştır. Aynı belgeler Anadolu için de vardır. Ancak maalesef Anadolu çok büyük vilayettir, Kastamonu'dan başlar ve Antalya'ya kadar uzanır. Bu belgeleri taradığımda, İzmir ve Bursa için borç para ve tefecilikle ilgili şikâyetlere rastladım. Buradan yola çıkarak, köylerde bu insanların popüler olmadıklarını gayet iyi biliyoruz.

Öte yandan, köylerde köy olarak birine borçlanmak ve borç hisselerini babadan oğula devirmek gibi bir olay vardır. 17. yüzyıldan başlayarak. Borçlunun veya alacaklının ölmesiyle borçlar kapanmamakta, babadan oğula devredilmektedir ve galiba Bursa civarında da istisna da olsa buna rastlamaktayız. Bir terekede, filan köyün ahalisi gibi bir örnek buldum, ancak orada anlaşılın, borçlarının, alacaklıların ölümüyle kapatılmaya çalışıldığıdır. Bunun gerçekten olup olmadığını bilemiyoruz, ama hiç değilse amaç bu imiş.

Sonuç olarak, Bursa kentinin civar köyleri ve kasabaları üzerindeki hâkimiyet veya tahakküm, sanırım bu borç ilişkilerinden de anlaşılabilir. Fakat bu sonuçlar şimdilik geçici sonuçlardır; daha birçok ayrıntı mevcuttur. Bu ayrıntıları ancak yavaş yavaş ortaya çıkarabileceğimizi düşünüyorum.